

Sibbolethek: beszédünk társadalmi tétjei Egy részvételi etnográfiai kutatás eredményeiből¹

Heltai János Imre,¹ Tarsoly Eszter,² Jenei Kamilla,³ Turó Zoltán,⁴ Ábri Izabella,⁵ Kerekesné Lévai Erika,⁵ Lakatos Elisabeth,⁵ Lakatos Józsefné Balogh Róza,⁵ Lakatos Sára Zsanu,⁵ Lakatos Mária,⁵ Makula Attiláné Rostás Melinda,⁵ Opre Csabáné Ica,⁵ Tokár Zoltánné Katalin,⁵ Szabóné Balázs Beáta,⁵ Szántóné Erika⁵

¹Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

²University College London, School of Slavonic and East European Studies

³Eötvös Loránd Tudományegyetem, alkalmazott nyelvészet szakos hallgató

⁴Károli Gáspár Református Egyetem, szociológia szakos hallgató

⁵A Tiszavasvári Transzlingváló Műhely elnevezésű informális csoport tagjai. A cikk szövegét az egyetemi szerzők a Műhely során a velük együttműködő résztvevőkkel közösen készített jegyzetekből és hangfelvételekből állították össze. A cikk minden résztvevő szóban vagy írásban megformált gondolatát tartalmazza.

This study was undertaken as part of a participatory research project which explores the potential of linguistic citizenship in Tiszavasvári, a town in North-East Hungary. The focus of the project is to identify ways in which citizens can successfully participate in society in settings that are fundamentally monolingual, while the citizens in question are either bi- or multilingual and their speech practices are inclusive of non-standard registers. As part of the project, members of the academic community joined Roma and non-Roma local participants to create a forum for the discussion of issues relating to language and society. The present study took the analytic concept of the Shibboleth as a starting point by asking participants to identify, in their own interactions, language features which are characterised by minor linguistic differences but point to significant social differentiation between groups. Participants explored dynamics of power in which their interactions are embedded, and the consequences of this dynamics, thus broadening the scope of their linguistic citizenship.

Keywords: linguistic ethnography, participatory research, linguistic citizenship, Shibboleth

Kulcsszavak: nyelvészeti etnográfia, részvételi kutatás, nyelvi részvétel, Sibboleth

¹ A cikk megjelenését a Károli Gáspár Református Egyetem *Transzlingválás és konvivialitás: részvételi megközelítések* című, 20724B800 számú pályázata támogatta.

1. Bevezetés

A kutatás, amelynek ez a tanulmány egyik eredménye, egy olyan koncepcióra épül, amit a **nyelvi részvétel a társadalomban** körülírással közelítünk meg, és röviden **nyelvi részvételnek** nevezünk. Ez egy arra a kérdésre fókuszáló elképzelés, hogy a polgárok közéletben való részvétele, a különféle erőforrásokhoz való hozzáférés hogyan lehet sikeres akkor is, ha nem feltétlenül és csak egy magas presztízsű sztenderd nyelvet beszélnek a mindennapokban, tehát hogyan alakíthatók ki olyan körülmények, amelyek közepette a polgárok sikeresen tudnak támaszkodni mindennapi és sokféle nyelvi erőforrásaikra. Nyelvi részvételként egy ismert szociolingvisztikai koncepciót fordítottunk magyarrá; ez a *linguistic citizenship* (Stroud – Heugh 2004, Stroud 2009, Williams – Stroud 2015, legújabban Williams – Deumert – Milani szerk. 2022). Stroud a koncepciót „egy olyan fogalmi tér tervezeteként” kínálja fel, „amelyen belül más-képp gondolkodhatunk a nyelvről, önmagunkról, és arról, hogyan viszonyulhatunk etikusabban másokhoz a nyelv segítségével” (2015: 21, Heltai János Imre fordítása). A *linguistic citizenship* magyar fordításaként adódna a *nyelvi (állam)polgárság* kifejezés, ezt azonban félrevezetőnek találtuk. Az állampolgárságon magyarországi magyar beszélőként elsősorban (a polgárait az államhoz kapcsoló) jogi státuszt értünk, a koncepcióban azonban nem erről van szó. A kapcsolódó hívószavak inkább a részvétel, a gondolkodásmód. Ugyanakkor hangsúlyos az is, hogy a koncepció a nyelvhez és a politikához egyszerre rendelhető hozzá, ezért helyénvaló az aktivizmus szó felsorolása is.

A koncepció, aminek már több mint húsz éves története van (vö. Stroud 2001), a globális délhez, a volt gyarmati világ országaihoz kapcsolódik, a dekolonialista kritikai gondolkodásmód terméke. A szociolingvisztika dekolonialista diskurzusainak egyik fő motívuma az a gondolat, hogy az egyes, néven nevezett nyelvek társas életünk eredményei, amelyek nem „eleitől fogva” léteznek, hanem létrehoztuk, csináltuk őket (újabban lásd például Krämer – Mijts – Bartens 2022, Krämer – Vogl – Kolehmainen 2022). A többes szám első személy itt a nyugati, transzatlanti társadalmak, vagy ha tetszik, a globális észak emberét jelenti, aki – így az érvelés (pl. Makoni – Pennycook szerk. 2006, Blommaert – Rampton 2011) – a nemzetállami struktúrák kialakítása folyamán a nyelvi sokféleségről államhoz, nemzethez, de legalább etnicitáshoz hozzárendelhető nyelvek sokféleségként kezdett beszélni és gondolkodni. A kritikai és dekolonialista diskurzusok (például Pennycook 2010, García – Li 2014, Blackledge – Creese szerk. 2014) arra mutatnak rá, hogy a soknyelvűség nem az egyedüli lehetőség a nyelvi sokféleség megragadására – magyarul e kérdésekről rész-

letesebben lásd Bodó 2020, 2021, Heltai 2020a: 21–31). Ugyanakkor, mivel a soknyelvűség koncepciója annak európai volta miatt a gyarmatosítók hatalmához kapcsolódik, láthatatlanná és érvénytelenné teszi az alternatívákat (Stroud – Guissemo 2015). Ebből következik a dekolonialista irányzatokra jellemző elkötelezettség a gyarmatosítottakkal való közös gondolkodásra, a nem európai gyökerű és centrumú világmagyarázatok, nyelvről szóló ontológiák és társadalmi megoldások keresése, illetve a tudományos gondolkodásba való beemelése (például Deumert 2010, Makalela 2016, Staphorst 2019).

A nyelvi részvétel koncepciója által kínált fogalmi tér az egyes nyelvek egymásmellettsége (vö. a soknyelvűség fogalmát), illetve az egyes nyelvek és a hozzájuk kapcsolható nyelvi (emberi) jogok biztosításának sürgetése helyett a beszédmódok sokféleségének változatos értelmezési lehetőségeire és az ebből kiinduló társas cselekvések vizsgálatára koncentrál. Stroud (2015: 22–26) kifejezetten szembe is állítja a nyelvi részvételt a nyelvi emberi jogok koncepciójával (utóbbihoz vö. Skutnabb-Kangas – Philipson szerk. 1994, újabban Skutnabb-Kangas – Philipson szerk. 2022, magyar érintettséggel Csernicskó – Kontra 2022, magyarul újabban Kontra 2022). A szembeállítás alapja Stroud érvelése szerint elsősorban az, hogy míg a nyelvi emberi jogok koncepciója az európai, államalapú társadalmi berendezkedés logikájának segítségével, így bizonyos nyelvek és/vagy változatok támogatásával kíván a lingvicizmus felszámolásához hozzájárulni, a nyelvi részvétel a nem európai típusú nemzetállamokon kívül követett társadalmi gyakorlatokra koncentrálva teszi ezt. Stroud jellemzően alulról szerveződő (úgynevezett grassroots), például popkulturális jelenségeket tart figyelemre és elemzésre méltónak. Egy, az afrikaans színesbőrű beszélőinek beszédmódjaira reflektáló, *Afrikaaps* c. musical kapcsán a következőket írja (az afrikaaps egyúttal egy színesbőrűek körében jellemző regisztere is az afrikaans nyelvnek): „Az előadásban a nyelvi erőforrások újrendezése és -értelmezése mint a kortárs identitáspolitikai szerves része jelenik meg. Az előadásban az afrikaans nyelv egy helyben érvényes és rassz mentén stigmatizált változatának beszélésével és reprezentációjával kapcsolatos vitás kérdések a beszélők politikai értelemben transzformatív jellegű cselekvésének, egy újfajta önértelmezésnek, és egy olyan jövőértelmezésnek a középpontjában állnak, amely mind a múlttól, mind a jelentől nagymértékben különbözik. Ez a nyelvi állampolgárság lényege” (Stroud 2015: 26, Heltai János Imre fordítása).

A kulcsszavak az újrendezés, az újraértelmezés, a transzformatív jellegű cselekvés, az önértelmezés, a jövőértelmezés. A nyelvi részvétel koncepciója arra kínál lehetőséget, hogy észrevegyük, a beszélők hogyan rendezik és értelmezik saját nyelvi erőforrásaikat, hogyan nevezik meg és transzformálják regisztereiket, hogyan manővereznek ezekkel az őket a mindennapokban körülvevő identitáskérdések közepette, hogyan szereznek, szerezhetnek ezekkel hozzáférést társadalmi erőforrásokhoz úgy, hogy átértelmezzék saját lehetőségeiket. Mindezzel egyúttal a politikai, társas cselekvés kereteit kínálja a koncepció a nyelvi sokféleség olyan kritikai megközelítéseivel, mint a heteroglosszia vagy a transzlingválás. Ez utóbbiak a nyelvről való gondolkodás transzformációját, a szociolingvisztika metanyelvének újragondolását teszik lehetővé, illetve a transzlingválás emellett (nyelv)pedagógiai fordulatot hoz a többnyelvű tanulók oktatásában (Bodó 2020). A nyelvi részvétel koncepciójának középpontjában viszont nemcsak a soknyelvűségről való gondolkodás, hanem a cselekvés, az ön- és jövőértelmezés, tehát a társas viszonyok transzformációját érintő törekvések is állnak. Így azt a nem magától értődő lehetőséget veti fel, hogy a kritikai projektek kilépjenek a mikrokörnyezetből – például egy iskola szűk közösségéből –, és tágabb kontextusokban is értelmezhető cselekvési lehetőségek kiindulópontjaivá váljanak (Rampton – Cooke – Holmes 2022).

Tanulmányunkban egy részvételi kutatást mutatunk be. Tiszavasváriban, helyi (kétnyelvű roma és egynyelvű nem roma) polgárok (civiliek), valamint nem helyi egyetemisták és egyetemi oktatók közös tevékenységek alapján azzal a kérdéssel néztek szembe, milyen tétje van mindezeknek a magyar társadalmi valóságban. A részvételiség (vagy részvételi kutatás) a tudománnyal nem hivatásszerűen foglalkozó embereknek a tudományos tevékenységekbe való bevonását jelenti. Ez a bevonás az adatgyűjtéstől a publikációig terjedhet. Következmenyei közé tartozik, hogy nem válik el egymástól a hivatásos kutatók (a továbbiakban nem helyi résztvevők) és a nem hivatásos kutatók (a továbbiakban helyi résztvevők) világa; nincs „terep”, ahová a kutató „elmegy”, hanem egy közös valóság van, aminek mindannyian aktorai, és amelyet közösen vizsgálnak (bővebben Bodó et al. 2022, magyarul Heltai 2021). A nyelvi részvétel (linguistic citizenship) és a részvételiség (részvételi kutatás) tehát két merőben eltérő dolgot jelöl; előbbi elsősorban egy elméleti koncepció, utóbbi pedig elsősorban egy módszertani megközelítés, amely széleskörű koncepcionális következményekkel is jár. A részvételiségben a bevonódás mértékének és jellegének különféle értelmezései vannak, ebből az ilyen irányultságot mutató magyarországi kísérleteket az jellemzi, hogy a

civil együttműködők a további résztvevők megszólításában, illetve a projektek végtermékének bizonyos vonásainak meghatározásában vesznek részt (Erb 2020: 104, Bartha – Hattyár 2022: 105). Az itt bemutatandó kutatás annyiban tér el ezektől, hogy a kutatás céljainak meghatározásától a publikációs folyamatig a kutatás minden fázisába és területére bevonja a résztvevőket.

Magyarul beszélők jellemzően nem vagy nagyon kevésbé vettek részt a klasszikus gyarmatosításban. Ennek ellenére amellet érvelünk, hogy a dekolonialista és kritikai szociolingvisztika fenti diskurzusai sok tekintetben érvényesek a Kárpát-medencében is. Az elmúlt évszázadok során a magyar társadalom elit rétegei a kortárs európai trendek mentén megteremtették a magyar nemzetállamot és a magyar nemzeti nyelvet, fokozatosan tagjává és részesévé téve az alsóbb társadalmi rétegeket is. Ez a folyamat egyszerre rendelkezett integratív és diszkriminatív vonásokkal. Hogy nem (volt) zökkenőmentes, az például Arany élcélődő soraiból is kitűnik: „Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély: / hogy még a paraszt is mind magyarul beszél” (*Grammatika versben*). Az elmúlt évszázadokban folyamatosan formálódott a társadalom „alsóbb” rétegeinek nyelvről való gondolkodása és az „úri Magyarországhoz” való viszonya, de ez nem mentes ma sem az ellentmondásoktól. Fokozottan érvényes ugyanez a nemzetállamokra jellemző csoportidentitásokba kevésbé betagozódó (Stewart 2013), e folyamatok során kevésbé integrálódó, inkább gyakran diszkriminációt elszenvedő, a nyelv mellett a rassz alapján is megkülönböztetett magyarországi kétnyelvű romákra. Ezek a kritikai tanulmányokból ismert „rasszizált kétnyelvű” (García et al. 2021) kategóriával is leírható beszélők saját kétnyelvűségüket nem feltétlenül a globális északon uralkodó kettős egynyelvűségi ideológiák mentén értelmezik (vö. Heltai 2020a, 2020b).

Úgy gondoljuk, hogy mindezek miatt a nyelvi részvétel koncepciójának alkalmazásával Magyarországon is érvényes megállapítások tehetők a nyelvi sokféleségről, illetve az alternatív megközelítés alternatív nyelvpolitikai javaslatok megfogalmazásához is hozzásegíthet bennünket. Ennek érdekében jártuk körül a sibbolethek kérdését a workshopok során, hogy felmérjük azt, hogy az egyes résztvevők milyen nyelvi különbségekre figyelnek fel, illetve ezekből milyen következtetéseket vonnak le. (A *sibboleth* kifejezést a továbbiakban a protestáns hagyománynak megfelelő alakjában írjuk. A kifejezést a nem helyi résztvevők vezették be a workshopokon, a helyi résztvevők ennek csak hangzó, illetve a nem helyiek által leírt formájában találtak.)

2. Sibboleth

Az olyan társadalmilag konstruált beszédmódokkal kapcsolatos nyelvi jelenségek leírásában, mint a „parasztos beszéd”, „cigányos beszéd” vagy akár „idegen csengésű [név]”, a kritikai szociolingvisztika a sibboleth fogalmát alkalmazza. A sibboleth bibliai történetből származó fogalom, amelyet a Bírák könyvéből ismerünk: a gileádbeliek elfoglalták Efraimnál a Jordán réveit, és amikor az efraimita menekülők át akartak kelni a folyón, a gileádbeliek megkérdezték tőlük, hogy efraimbeliek-e. Ha a menekülők azt válaszolták, származásukat tagadva, hogy „nem!”, akkor a gileádbeliek felszólították őket a *sibboleth* ’búzakalász’ szó kimondására. „És ha Szibbolethet mondott, mert nem tudta úgy kimondani, akkor megfogták őt és megölték a Jordán réveinél, és elesett ott abban az időben az efraimbeliek közül negyvenkétezer” (Bírák 12: 5–6). A *sibboleth* : *szibboleth* fonetikai kontraszt megléte, illetve a szó kimondásának bizonyos módja a csoporthoz tartozás (vagy oda-nem-tartozás) jelölőjeként, azaz jelszóként szolgál (Derrida 2005 [1986]). Lényeges vonása, hogy a jelszó ismerete ebben az esetben a próbának alávettett beszélő számára egy olyan ejtésbeli különbséget, illetve annak produkcióját jelenti, amellyel a beszélő nem feltétlenül van tisztában (ti. azzal, hogy „ő máshogy ejti ki”). A hagyományos értelemben vett jelszavakkal ellentétben tehát itt nem egyszerűen a jelszó ismerete vagy nem ismerete révén kap bebocsáttatást (vagy elutasítást) a győztes csoport döntése értelmében a menedékkérő, hanem annak alapján, *ahogy* egy bizonyos beszédhangot a *sibboleth/szibboleth* szó elején kimond. Derrida (2005 [1986]: 26) szerint tehát a sibboleth performatív jelenség: „nem elég tudni a különbséget; képesnek kell lenni rá, **ki kell tudni mondani**” [kiemelés tőlünk, Tarsoly Eszter] (vö. Busch – Spitzmüller 2021).

Az olyan értékítéletek, mint a „parasztos beszéd”, a nyelvészeti leírás szempontjából értelmezhetetlenek, a strukturális nyelvészet módszereivel nem megragadhatók, hiszen kizárólag az értékítélet háttérében meghúzódó társadalmi viszonyok motiválják őket (Chambers 2013: 4). Azaz a sibboleth fogalmát a „nyelvileg jelentéktelen, de társadalmilag a legegyszisztenciálisabb módon jelentős” (Chambers 2003: 3) nyelvi jelenségekre alkalmazzák, mint amilyen a [ʃ] : [s] kontraszt csoportképző, elhatároló funkciója is a bibliai történetben. A szó kiejtésének két „alternatív módját” (Labov 1973: 245) egy olyan, a csoporthoz tartozásról társadalmilag kialakított „láthatatlan határ” (Derrida 2005 [1986]: 22) választja el egymástól, amelyet a sibbolethként regisztrálódó nyelvi jelenséghez egy adott szituációban rendelt érték (átmehet-e vagy sem a kérdezett a folyón) különös jelentőséggel ruház fel, mely által láthatóvá, hallhatóvá teszi e határt.

A határalkotásra alkalmazott nyelvi elemek referenciális jelentése általában elenyésző; ennél fogva válnak alkalmassá arra, hogy az ideológiák és diskurzusok szintjén konstruált különbség nyelvi jelölőivé váljanak. Busch és Spitzmüller (2021) a sibboleth jelenségét továbbgondoló elemzésükbe ezért a performatív jellemzők mellé az ideológiai-diszkurzív szintet is felveszik.

A sibbolethek működésének szemiotikai alapja az indexikalitás: olyan folyamat, amelyben (variacionista terminológiával) két nyelvi változat áll szemben egymással, és mindig csak kettő, akkor is, ha az elérhető változatok száma ennél nagyobb, hiszen a sibboleth lényege abban áll, hogy a lehetséges regiszterbeli és szociolingvisztikai változói tartományt az „érvényes” és „érvénytelen” beszédmód kettősségére szűkíti le (Busch – Spitzmüller 2021: 133), ahogy az efraimiaták és gileádbeliek példája is mutatja. A két szembenálló beszédmód (illetve változat) megfeleltethető a sibboleth jelentésképző mechanizmusa szerint egy-egy társadalmi kategóriának, részben a társadalom makroszintjén létező ideológiák és diskurzusok mentén, részben pedig a beszédmódokkal kapcsolatos helyhez és helyzethez kötött elvárások, metapragmatikai sztereotípiák (Agha 2007: 148; idézi Busch – Spitzmüller 2021: 132) mentén. A sibbolethek tehát a különféle beszédmódokat indexikálisan, azaz indirekt módon hozzák összefüggésbe beszélők csoportjaival. Az indexikális működés háttérében olyan **feltételezett** kapcsolatok húzódnak, melyeket egyes beszélők az általuk „más”-nak tartott csoportokhoz tartozó egyének beszédmódjainak vélt vagy valós jellemzői és e csoporthoz való tartozásuk között állítanak fel. A sibboleth indexikális természete tehát arra utal, hogy az összefüggés egy bizonyos nyelvi változat vagy beszédmód és az azt produkáló beszélő között nem közvetlen, hanem szemiotikai láncreakciók eredménye (Bucholtz – Hall 2004: 378). A „parasztos beszéd” példájánál maradván tehát egy bizonyos beszédmódot (pl. az *í-ző* alakok használatát) a sibbolethek mentén való gondolkozás azért hozhat összefüggésbe a „parasztok beszédével”, mert feltételezi, hogy a földműveléssel foglalkozók iskolázottsága alacsonyabb, mint például a városiaké, így a regionális és nyelvjárási különbségek kiegyenlítésének esélye körükben kisebb, mint a városiakok esetén. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a „parasztos beszédre” valóban jellemző nyelvi vonásokról van szó; a „parasztos beszéd” vagy „vidékiek beszéd” kategóriákat létrehozó, magukat ezeken kívül- (illetve ezeken felül-) állónak tekintő beszélők ideológiái, illetve metapragmatikus elvárásai szerint léteznek (vö. Hill 1993a és 1993b az angol beszélők által alkotott, feltételezett spanyol beszédmódokról).

A sibboleth tehát a nyelvi változatosság és nyelvi változók olyan vonásait ragadja meg, melyek közvetett módon és az egyes kiválasztott nyelvi elem-párok szembeállításával a beszélő társadalmi pozíciójának meghatározására szolgálnak, legyen szó politikai konfliktusokról és erőszakról (McNamara 2005, 2020), törvényszéki nyelvészetről (Kniffka 2007: 86–109), bevándorlókat érintő nyelvi tesztek és a nyelvoktatás társadalmi és politikai funkciójáról (McNamara 2005, Milani et al. 2021), vagy mindennapi találkozásokról (Gal – Irvine 2019: 59, 73, 105, Johnstone et al. 2006). A sibbolethekről alkotott tudás, illetve a sibbolethként regisztrálódó nyelvi elemek produkciójának képessége a nyelvi szocializáció során részévé válik a beszélő (kommunikáló) ember nyelvi, pontosabban szociolingvisztikai kompetenciájának (Hymes 1974: 75), melyet Hymes korábban kommunikatív kompetenciaként írt le. Míg a variacionista szociolingvisztika arra helyezi a hangsúlyt, hogy a sibbolethként is regisztrálható nyelvi változók hogyan rendeződnek el társadalmilag, és társadalmi elrendeződésükkel összefüggésben milyen módon válhatnak a nyelvi változás kiindulópontjaivá (pl. Trudgill 1974, Labov 2006: 205), a nyelvészeti etnográfia inkább magára a regisztráció menetére, a különbségtétel folyamatának szintjeire, skáláira és a helyzethez kötött beszédhelyzeteken belüli megjelenésére, mibenlétére összpontosít. A sibboleth jelensége tehát mindenféle nyelvi alapú diszkrimináció, szociolingvisztikai differenciálás (Gal 2016) vagy nyelvi profilalkotás (Baugh 2003) allegóriájává vált. Reflexív, metapragmatikai, performatív és szubjektív jellege miatt a sibboleth részvételi kutatási keretek között való tanulmányozása különösen eredményes lehet a nyelvi részvétel lehetőségeinek felismerésében és kidolgozásában.

3. Részvételi workshopok Tiszavasváriban

Tiszavasváriban, ebben a Szabolcs–Szatmár–Bereg vármegyei városban a roma lakosság aránya magas. Az etnikai hovatartozásról szóló diskurzusok összekapcsolódnak az iskolai végzettségről, a romák beszédmódjairól, a kapcsolódó kulturális gyakorlatokról, jellemzőkről és sztereotípiákról szóló diskurzusokkal. Ebben az összefüggésben az, hogy a Tiszavasváriban élő romák aránya magas, fontos társadalmi tényező lehet, amely hatással van a helyi emberek mindennapjaira, illetve egymásról és magukról szóló értékeléseire. Ezért fontos tudni ezt az arányt; így jobban megérthetjük a Tiszavasváriban élő emberek közötti kommunikáció jellegzetességeit. A roma és a magyar lakosság határozottan elkülönül, ugyanis a belvárosban főként középosztálybeliek, a település többi részén pedig a perifériára szorult családok élnek, akik nemcsak földrajzilag, hanem etnikailag is elkülönülnek (Kerülő 2018: 303). Tiszavasvári lakosság száma

2011-ben 13 040 fő volt (KSH 2011), ami 2022-re 12 177 főre csökkent (KSH 2022). A 2011-es népszámlálás alapján 1617 fő volt roma. A tiszavasvári képviselő-testület becslései szerint 2006-ban a település 17,5%-a volt cigány, ami a 13 400 fős teljes populációból mintegy 2300 lakost jelentett (Tiszavasvári képviselő-testület 2007). Saját tapasztalataink szerint a helyiek manapság legalább 3500-4000 főre teszik a romák számát. A számok sokféleségéből is jól látható, mennyire nehéz meghatározni azt, hogy ki tekinthető romának. Esetünkben a helyi kategóriákat a nem helyi résztvevők is elfogadják, kutatásunkban ezt tekintjük irányadónak. A ro-ma – nem roma együttélés nem problémamentes, vannak feszültségek. Ezek sok esetben előítéletek, diszkrimináció vagy általánosítások következményei. Például míg a roma szülők többsége szeretné és jónak tartaná azt, ha a gyerekeik együtt tanulnának a nem romákkal, addig ez fordított esetben nem mondható el (Kerülő 2018).

Kutatásunkban a feszültségek feltárására és enyhítésére is kísérletet kívánunk tenni. Ezért a részvételi kutatócsoportba roma és nem roma tiszavasvári polgárokat egyaránt bevontunk. A tagok kiválasztása a kutatásban való részvételi hajlandóság felmérésével, egyrészt az elmúlt évek együttműködései, másrészt személyes kapcsolatok alapján történt. A műhely résztvevői hat roma és hat nem roma tiszavasvári polgár mellett két egyetemi oktató, illetve hallgatók. (A projektben részt vevő hallgatók száma összesen mintegy 15 fő, de közülük nem volt mindenki minden műhelymunkán jelen.) A csoport tagjai arra törekednek, hogy egyenlő feleként kezeljék egymást. Azaz a helyi („nem egyetemi”) résztvevők nem adatközlői, hanem együttműködői, kutatói pozícióban vannak, ami megkérdőjelezi a kutató–kutatott dichotómiát. A kutatás résztvevőinek kollaborációja közösen felállított célok elérésének érdekében történik. A résztvevők deklarálták, hogy a helyi tudást és az „akadémiai” tudást egyaránt fontosnak tartják. Az, hogy a résztvevők egyenlő felekként tekintenek egymásra, elsősorban egyenértékűséget jelent – mind a résztvevők személyiségének, mind pedig az általuk képviselt tudásformáknak a tekintetében –, tehát lényege nem a résztvevők egyformaságának feltételezésében áll. Mivel az írásbeliség eltérő szereppel bír a tagok életében, a kutatócsoport tagjai a tudástermelés és -megosztás nem íráshoz kapcsolódó lehetőségeit (videónapló, kollaboratív írás stb.) is keresik, hangsúlyozva ezáltal, hogy az oralitásban, szóbeli kifejezésformákban megfogalmazódó tudás nem alárendeltje az írásban megjelenő tudástartalmaknak, hanem azzal egyenértékű. Ezt az elvet a résztvevők e cikk írása során is érvényre juttatták. Ennek köszönhető az alábbi elemzés hármás rétegzettsége: a résztvevők a 2023 januárjában rendezett két napos workshopon közösen, szó-

ban elemezték a sibbolethekhez kötődő életeseményeket, vélekedéseket. Ezek leírása részben közösen a workshopon, részben a nem helyi résztvevők által, utólag történt meg. A feldolgozás harmadik fázisát az elsősorban kutatók által írt elemző részek jelentik, amik egyrészt a közösen leírt adatok, másrészt a szóbeli elemzések összegzésén alapulnak. A workshop írásbeli termékei és a workshopon rögzített beszélgetések alapján előbb a nem helyi résztvevők megírták a cikk vázlatát, majd az elemzést a következő (2023. februári) workshopon a többiek elé tárták. Ekkor a helyi résztvevőkkel együtt végigolvasták a szöveget, végiggondolták a dilemmákat, és módosították a szöveget.

A workshopok során számos, az ilyen típusú, azaz részvételi kutatással kapcsolatos dilemma kirajzolódott. Például az, hogy hogyan lehet kiegyensúlyozott helyzetet teremteni egy komplex közösségben: legyen szó a helyi tudás és az „akadémiai” tudás összeegyeztetéséről, vagy a felek közötti (nem feltétlenül kimondott) hierarchikus viszonyok lebontásáról. Az adatelemzés módja is kérdéses: a későbbi elemzések céljából a workshopokon videófelvétel készül – ez befolyásolja a tagok nyelvi viselkedését. A résztvevők kollaboratív terepmunkanaplót írnak, amely a kutatócsoport minden tagja számára hozzáférhető. A kialakult gyakorlat szerint ezt előbb a nem helyi résztvevők készítik el, majd kiegészítésre kérik fel a helyi tagokat. Egy ilyen naplóban a reflexivitás más módon jelenik meg, mint egy megfigyelő–megfigyelt viszony esetén a megfigyelő által írt naplóban. Másrészt az írásbeli jártasság és a digitális kompetencia eltérő szintjei miatt nem minden tag fér hozzá egyenlő módon a terepmunkanapló kommentálásának lehetőségéhez – jellemzően a roma tagok kevésbé részesei ennek a folyamatnak. Ennek ellensúlyozása kapcsán felmerülnek olyan dilemmák, hogyan lehet például ezt a reflexív tevékenységet elválasztani az írásbeliségtől, hogyan lehet eközben biztosítani a megfelelő adatvédelmet, és hogyan lehet, lehet-e úgy megosztott tartalmakat létrehozni, akár digitális felületeken, akár másutt, hogy az igazodjon minden résztvevő írásbeli és digitális kompetenciáihoz. További dilemmákat vet fel a kutatás kapcsán, hogy az adatokat a kutatócsoport tagjai hozzák létre, viszont egyúttal azokat ők maguk dolgozzák fel. Ezért különösen fontosá válik az adatok elemzése során a kritikai nézőpont kialakítása. Ennek értelmében a kutatás egyik fő alapelve az episztomológiai reflexivitás (Bourdieu 1989), azaz „annak az esélye, hogy meglásd azt a pontot, ahonnan éppen azt látod, amit látsz” (Bourdieu 1989: 18–19, idézi és fordítja Bodó 2017: 48). Eszerint a saját (kutatói) pozíció felismerésének, illetve annak tudatosításának is fókuszba kell kerülnie: így az említett feszültség voltaképpen az önreflexióban oldható fel.

A résztvevők együttműködése a publikációs folyamatokban elősegíti a reflexív szokások kialakulását mind az egyetemi, mind a helyi résztvevők esetében. Egy helyi újságban megjelenő cikk vagy egy tanulmány megjelentetése során a nem helyi résztvevők a helyiek nézőpontja szerint újraértelmezik, a helyiek perspektívájából is tudatosítják például az egyes szociolingvisztikai koncepciók jelentését. Ez a nem helyi résztvevőket reflexióra készíti a saját pozíciójukat, a saját tudásuk kontextushoz kötöttségét illetően. Az „akadémiai” tudás tehát a helyi tudásban reflektálódik („tükröződik”), és ezáltal hozzásegíti az „akadémiai” tudás közvetítőt a reflexív viselkedés és gondolkodásmód kialakításához (tehát annak a képességnek a fejlesztéséhez, hogy ne csak a saját fogalmainkat lássuk „tükröződni” a helyi tudásban, hanem lássuk e tükörbe néző önmagunkat is). A helyi résztvevők esetében ez a következőképpen nyilvánul meg. Előbb a közös gondolkodás és írás folyamatában előkerülő koncepciók mentén saját viselkedésmintáikat és beszédmódjaikat tudatosítják (azaz saját gyakorlataik és tudásuk „tükröződik” az „akadémiai” tudás fogalmainak kontextusában). Ezután reflektálnak saját pozíciójukra (reflexivitás) egyrészt a roma és nem roma csoport egymásról kialakított elképzeléseivel való szembesülésük során, másrészt aszerint, **ahogy** pozícionálják magukat az „akadémiai” tudással szemben (pl. a helyi résztvevőkben felmerülhet a kérdés, hasznos-e az „akadémiai” tudás a helyiek számára, illetve hogy a helyi résztvevők hasznosnak, értékesnek látják-e azt, amivel ők hozzá tudnak járulni a publikáció elkészítésének folyamatához).

Ezt a workshopokra épülő részvételi kutatást több, a helyi beszédmódokat középpontba állító, a transzlingválást mint pedagógiai koncepciót (vö. García 2009) és mint a nyelv gyakorlati elméletét (Li 2018) felhasználó projekt előzte meg, melyek jellemzően az iskola nyelvi gyakorlataira fókuszáltak (vö. Heltai 2020a, Heltai – Tarsoly szerk. 2023). A transzlingváló beszédmódok iskolai támogatása és a transzlingválás pedagógiai alkalmazása jól illik a nyelvi részvétel koncepciójának kereteibe, hiszen nem sztenderd, mindennapi beszédmódokat vezet be az oktatással kapcsolatos szociolingvisztikai színterekbe. A mostani tevékenységekkel az iskolán túl a város más közéleti helyszínein is keressük a nyelvi részvétel lehetőségeit, ezzel segítve és támogatva azt, hogy a romani megszólalásoknak – hasonlóan az iskolai beszédmódokhoz – helye és értéke legyen a város diskurzusaiban. Másfelől hangsúly kerül arra is, hogy a helyi résztvevőknek lehetősége legyen egy olyan párbeszéd létrehozására, amely segíthet egymás megismerésében, a feszültségek közös megvitatásában. A kutatás célja a nyelvi részvétel erősítésével párhuzamosan a békésebb együttélés, a konvivialitás (Gilroy 2004, Blommaert 2013, Rampton 2015) lehe-

tőiségeinek keresése. A célok közé tartozik emellett egy tananyagcsomag és közös publikációk létrehozása is.

Az eddigi workshopok egy-egy téma (férfi és női szerepek, a város nyelvi terei, a generációk együttélése és a társadalmi sokféleség, feszültségek kérdése) köré szerveződtek, amelyeket a résztvevők – az egyetemisták és oktatóik által előkészítve – közösen dolgoztak fel. A felvetett témákról minden résztvevő elmondta a véleményét, a saját perspektívájából kezdeményezve a diskurzust. A résztvevőknek lehetőségük volt arra, hogy egy-egy diskurzus összefoglalását például romaniul tegyék meg (szóban és/vagy írásban). A workshopok eddigi eredményei közé tartozik egy, a városi újságban megjelent cikk (Tiszavasvári Transzlingváló Műhely 2022), amelynek végleges szövegváltozatát a workshopok során a kutatócsoport tagjai közös munkával hozták létre.

1. kép: A Tiszavasvári Transzlingváló Műhely workshopja

A 2023. januári kétnapos workshop (1. kép) központi témája a korábbiaknál elméletibb, vagy ha úgy tetszik, „tudományosabb” volt. A sibboleth koncepciója került a beszélgetések középpontjába. Ez további dilemmákhoz vezetett. Ezekről az egyik helyi résztvevő a következőképpen írt egy reflexív kör során: „Megpróbálok pár mondatban leírni, hogyan milyen lelkülettel vettem részt az elmúlt két összeövetelünkön. Először is, amikor tavaly Kerekesné Erika felhívott, hogy szeretne meghívni egy egyetemi tanárokból, egyetemi hallgatókból, magyar és cigány asszonyokból álló csoportba, nagyon örültem, hogy rám gondolt, de egy kicsit elfogott a félelem, hogy vajon mit kell ott csinálni, miről fogunk beszélgetni. Aztán, ahogy jobban megismertük egymást, elmúlt a félelmem. Az elmúlt két napban is nagyon jó volt újra találkozni, bár amikor megkaptuk a kérdé-

seket, hogy foglaljuk össze az elmúlt napon hallottakat, picit nehéz volt. Sokkal nehezebb frappáns mondatokat leírni, mint szóban elmondani. Zoli, akivel én dolgoztam, nagyon ügyesen rákérdezett dolgokra, és akkor már jöttek a gondolatok. Azt, hogy egy ilyen kutatócsoportot hogyan tud a mi munkánk segíteni, nem tudom. De sokat lehet fejlődni és tanulni ezeken az alkalmakon. Ezt azért is írtam le, hogy nekem sem könnyű, nyilván a többi asszonynak is nehéz megfogalmazni és leírni a gondolataikat. Pedig ez nem így van, és már ők is többször nyilatkozták azt, hogy az elején nagyon meg voltak ijedve, amikor megtudták, hogy magyar asszonyok is lesznek, azt gondolták, hogy veszekedni fogunk velük. Biztosan nagyon sok bántás és sérelem éri őket a hétköznapokban, mert vannak olyan magyar emberek, akik általánosítanak, hogy minden cigány egyforma.”

4. Elemzés

A résztvevők a *Bírák könyvé*-ben olvasható történet felől közelítettek a sibboleth fogalmához. Az egyetemi oktatók és hallgatók előzőleg elsősorban Busch és Spitzmüller (2021) alapján készültek a téma bevezetésével. Elmondták, hogy a sibboleth szó az összetartozás jeleként szolgál, hogy a különbség nyelvileg jelentéktelen, de társadalmilag nagyon jelentős, és hogy nem elég tudni a különbséget, ki is kell tudni mondani. E gondolatokat a résztvevők közös beszélgetés során értelmezték. A bevezető rész absztrakt, elemző fogalmak köré szerveződött (sibboleth, csoport, hatalom). A helyiek ezt gyakorlatias módon fogalmazták újra, saját életükre vonatkoztatva: „az a fontos, *ahogy* mondják”. Szóba került, hogy sibbolethek nemcsak a hangzó nyelvben, hanem a testtartásban, gesztusokban, mimikában is előfordulhatnak. Arról is beszélgettek a résztvevők, hogy a bibliai esetben – nem véletlenül – a csatában győztes fél az, aki eldönti, hogy mi szolgáljon társadalmi megkülönböztetőként. Ezek után azon gondolkodtak, hogy milyen sibbolethek vannak a saját életükben, ezek milyen kategóriákat (csoportokat) teremtenek meg. Kirajzolódott, hogy a résztvevők életében is összekapcsolódik a sibboleth-teszt joga a hatalommal. A résztvevők egyike ezt később úgy összegezte, hogy a helyes és a helytelen megkülönböztetését önkényesen felállított szabályok által döntenek el a hatalmon lévők.

2. kép: Párban végzett írásos munka a workshopon

A második napon az első nap beszélgetéseinek írásba foglalására tettek kísérletet a párban dolgozó résztvevők (2. kép). Voltak csak helyi résztvevőkből álló, illetve helyi és hallgatói résztvevőkből álló párosok is. A párosok az alábbi kérdéseket kapták kézhez: *1. Hogyan fogalmaznátok meg a tegnapiak alapján, hogy mi a sibboleth? Írjátok le párban cigányul vagy magyarul! Írjátok példákat is, minél többet!* *2. „Az ember mindig próbálja fentebb helyezni magát” – mondtuk tegnap. Ez hogy működik? Milyen helyzetben fontos ez? Milyen következményei vannak?* A kérdéseket mintegy negyven percen dolgozták fel a résztvevők. Ezután reflexív kör következett, ahol felolvasták egymásnak a résztvevők a gondolataikat, és beszélgettek azokról. Ebben a fejezetben összegezzük és elemezzük a két nap legfontosabb megállapításait és eredményeit.

3. kép: Beszélgetés a workshopon

Az első nap beszélgetéseinek elején (3. kép) olyan szavak, kifejezések kerültek szóba, amelyek több változatban is élnek. *Lapcsánka*, *tacsni*, *tócsni*, mondták különféleképpen kollégista korukban az egyik nem roma résztvevő barátnői, és ezen, ahogy viccesen megjegyezte, majdnem összeverekedtek. A kollégium vezetője magyarázta el, hogy „vannak helyek, [ahol másképp mondják]. Mi akkor hallottunk ilyet először”. Az egyik roma résztvevő erre azt mondta, hogy „mi úgy mondjuk neki, *krumplis fasírt*”. Ez „két különböző dolog”, hívta fel rá társa figyelmét egy másik roma résztvevő. Végül kiderült, hogy szerinte „a *lepcsánk*-ot azt platon – mások szerint platon – lehet sütni, a *krumplifasírt*-ot meg olajba”. Ekkor az iménti nem roma megszólaló vette át ismét a szót, és arra figyelmeztette a többi-eket, hogy nagyon nem érdemes ebbe belemenni: „Figyeljete, van negyven akárhány változata. Hát tíz évvel ezelőtt összegyűjtöttem a neten. Ki is raktam a facebookra, hogy a *lepcsánk*-nak ennyi változatát találtam, örület sokat”. Egy harmadik, nem roma résztvevő ekkor megjegyezte, hogy „Szatmárba a *létrá*-ra azt mondják, *lajtorja*. Hát onnan már azonnal tudjuk, hogy ők szatmáriak”.

Ezek a beszélgetések számot adtak arról, hogy a különböző helyről érkező hajdani kollégisták, vagy a különböző konyhai tradíciókat követő résztvevők más-más nevekkkel illetik ugyanazt az ételt, illetve eltérő módokon tesznek különbséget egyes hasonló ételek és használati tárgyak között (pl. van, akinek a regionális eltérések lényegesek csak, van, aki az elkészítés módjában is lát különbséget). Bár az ételek és a használati tárgyak neveinek egy-egy változata összekapcsolódik valamilyen csoport-identitással, ezek tétjét nem érezték jelentősnek a helyi résztvevők. A hajdani kollégista erre reflektált is: nem gondolták azt, hogy mindenki más csoporthoz tartozik, csak azzal szembesültek, hogy egy ételnek mennyi népi neve van. Az ennek az ételnek a nevével összekapcsolt nyelvi erőforrások tehát nem teljesen illeszkednek a sibboleth fogalmához, hiszen a különféle kifejezéseknek bár lehet csoportalkotó szerepe, ezekhez a helyi valóságban nem társulnak az ideológiák diszkurzív szintjén megalkotott jellemzők, azaz a nyelvi különbség társadalmi jelentősége elenyésző. Az egyik helyi résztvevő megemlítette, hogy egy falu rendjében mindig megszabottak voltak a tradíciók, szokások, melyek szerint élni tudtak. Ha valaki másképp viselkedett, kitaszítottá vált.

Valamivel később az egyik nem helyi résztvevő azt kérdezte a roma résztvevőktől, hogy a romani nyelvben milyen sibboleth mentén lehet a beszélők „nem idevalósi” voltát megállapítani. Persze, vannak ilyenek, hangzott a válasz, majd valaki megemlítette, hogy a „nyírbátoriak [értsd az ottani romák] úgy mondják a gyerekekre, pulyák”. Ehhez egy másik

roma résztvevő azt fűzte hozzá, hogy a „nyírbátoriak fél cigányok. Azok közt ritka az olyan rendes cigány, mint mink, és azok mondják a gyerekekre, hogy *pulyák*. A fél cigány, fél magyar romungrók. De az eredeti cigányok, azok nem. Azok a gyerekeknek úgy mondják, tehát a kicsiknek mondják, *cine* ’kicsik’, már aki nagyobb, felnőtt, *sávora* ’fiatal fiú’. A lánynak mondják azt, hogy *sej* ’lány’, a fiúnak mondják azt, hogy *sávó* ’fiú’. Má mi meg nem. Mi nem így ejtjük ki.” Kérdésre válaszolva, hogy akkor hogyan ejtik, azt mondta, hogy úgy mondják: *csávo, csáj*.

E beszélgetés során három kategória között tettek különbséget a roma résztvevők: a nyírbátori „romungrók”, az „eredeti” cigányok és saját maguk, az „olyan rendes” [értsd: nem romungróként kategorizált] cigányok között. A kategóriaképzés során nem az vált fontossá, hogy melyik említett nyelvi erőforrás melyik nyelvhez köthető. Az első megidézett erőforrás (*pulyák*) a nyírbátoriak sajátos beszédét idézi, de senki nem mérlegelte, hogy ez a különbségtétel vajon magyarul beszélés vagy romaniul beszélés során lehetséges-e. A nem roma résztvevők nyelvi hagyományai és értékítélete szerint a *pulya* magyar szóként jelenhet meg, és a tudós hagyomány sem romani (hanem valószínűleg román) eredetüként tartja számon (Zaicz 2006: 671, *pulya*). Megjelenik a nyírbátori „fél cigányok – fél magyarok” mellett az „eredeti” cigányok kategóriája. Csak késleltetve derül ki, hogy a beszélő, bár a „rendes cigányok” kategóriát alkalmazza magukra, és a nyírbátoriaknál kétségkívül közelebb állónak gondolja magukat az „eredeti” kategóriához, abba mégsem érti bele magukat. Ez inkább egy absztrakt és meglehetősen fluid kategória, amely egy e helyütt nem kifejtett, de általában létezőként tételezett, kevésbé helyi jellegűnek érzett romani beszédmódhoz kapcsolódik. (Az idealizált romani, illetve annak beszélője és a tiszavasvári beszélők között a roma közösség tagjai által létrehozott különbségekről vö. Heltai 2020a: 104–109.)

Ekkor az egyik nem roma helyi résztvevő új fókuszot kölcsönzött a beszélgetésnek. Azt mondta, hogy a sibbolethek „lehetnek társadalmi lenézés alapjai”. Ezt a következőkkel illusztrálta: „én is éreztem már, hogy szabolcsi vagyok, én egyébként olyan ízesen beszélek, szabolcsiul. Például azt, hogy *oszt*, annyira mondják, hogy én észre se vettem. Nem illik, nem szabad, mert ha valaki azt mondja, hogy *oszt*, azt lenézik, az parasztos, hát az egy műveletlen valaki. Úgyhogy a lányom, most amikor voltam utoljára, azt mondta, ’anya, ha még egyszer azt mondom, *oszt*’ – és akkor én néztem rá, hogy tényleg, én azt mondom, hogy *oszt*?” Ilyen élményről (egy fiatalabb családtagtól megrovásban részesült a szabolcsias beszédje miatt) egy másik nem roma résztvevő is beszámolt. A nyelvi erőforrással kapcsolatos ítélet meghozatalának joga tehát az adott hely-

zetben magát főntebb pozicionáló félé. (E pozicionálás alapja itt például a modernség, a haladó szellemnek és képzelt jövőnek való jobb megfelelés.) Az ítélet olyan nyelvi erőforrásra vonatkozik, amely a megítélt beszélő számára nem jelölt, azaz nincs tudatában az adott nyelvi variáns sibboleth funkciójának.

Az új fókusznak köszönhetően a beszélgetés reflexív jellege felerősödött. Míg a *lapcsánká*-hoz hasonló példákkal a különféle beszédmódokra reflektálnak a beszélők, saját beszédmódjukat is beleértve, az *oszt*-hoz hasonló példák a sibbolethek mögött meghúzódó csoportalkotó társadalmi diskurzusokra is rámutatnak. A sibbolethet produkáló beszélő saját beszédmódjának kívülről jövő megítélésével szembesül, s ezáltal tudatosodik benne, hogy az, ahogy ő mondja, bizonyos társadalmi helyzetekben jelölt beszédmódnak minősül. Ezáltal felismeri saját pozícióját ebben a viszonyban, ahhoz reflexíven kezd el viszonyulni (látja magát a mások által tartott tükörben, és e pozíciójával kapcsolatban érzéseket fogalmaz meg).

A roma résztvevők is beszámoltak hasonló megéleésekről, azonban az általuk említett sibbolethek nem a területiség vagy a generációs jellegű modernség-koncepció mentén létrejövő különbségekre vonatkoztak. A beszélgetés következő részében az egyik roma résztvevő az alábbiakat mondta: „Mikor idegenbe vagyunk, vagy kórháznál, vagy bárhol, vigyázunk a hangkifejezésre. Hogy hogy mondjuk ki. Mondjuk én mán úgy, akivel meg vagyok szokva, csak úgy, ahogy jön. Cigányosan elmagyarázom. De ha orvosnál vagyok, akkor próbálok magyarosan beszélni.” Amikor konkrét példákat kértek a nem roma résztvevők arra, hogy mit is jelent ez a „magyaros” beszéd – tehát úgy beszélni magyarul, hogy az a beszélgetőpartnerekben ne idézze fel a roma etnicitás kategóriáját –, egy másik roma résztvevő több sibbolethet is megemlített. „Van aki úgy mondja, hogy *jó napot doktor úr; nadzson- na- (...). Jónapot dzsoktor úr; nád-dzson fáj a dzsereknek a háta.*” (A *dzsoktor* itt valószínűleg a stilizált mondatra való előzetes rákészülésnek köszönhetően került palatalizált módon kiejtésre, a mindennapi beszédmódoknak ez nem része.) „Mán például ha én megyek, én úgy ejtem ki, hogy *doktor úr; nagyon fáj a gyerekeknek a háta.* Magyarosan.” További példákat is említettek a helyi résztvevők: „Ha mondják azt, hogy *óvoda*, valaki nem úgy ejti ki, hogy *óvoda*, [hanem] *ou-voda.*” Egy másik résztvevő a „*kakós csigát*” említette. Az előbbi pedig így folytatta: „meg van a *kutya*; van, aki úgy ejti, hogy *kucsa*. Vagy *csúk.*” Egy további példa: „Ha a húsboltban vagyunk, a mi szóejtésünkkel csúfolnak minket, hogy *edzs kilou húst kérsz?*, mondják. Mondom *nem, én egy kiló húst kérek.*” „Múltkor kértem májas hurkát”, meséli kicsit később tovább ugyanez a roma résztvevő, „és akkor úgy csúfolódott a hen-

tes, hogy *de van víres hurka is*". Az előbbi roma asszony néhány további különbséget említett még: „az, hogy *joul van*, magyarosan úgy van, hogy *jól van*".

Az olyan példák, amelyeket a roma résztvevő magyarosként jellemezett, a sibbolethek metapragmatikai, performatív vonásaira utalnak. Eszerint a sibbolethet produkáló, adott helyzetben alárendeltként pozicionálódó beszélő tisztában van beszédmódjának a hatalmi helyzetben lévők számára sibbolethként jelölődő vonásaival, ahogy arról is van alkotott tudása, hogy milyen ejtismódot, szóhasználatot értékel előnyösen a hatalmi helyzetben lévő beszélő. Feltűnő volt, hogy a roma résztvevők többször is megemlítették a hentes figuráját, aki életükben valamiféle jelentőséggel bíró alaknak tűnik. Ez a nem roma helyi résztvevők figyelmét is felkeltette, és ennek kapcsán az egyikük megjegyezte, hogy különböző társadalmakban különböző foglalkozások lehetnek periférián, és ő olvasta például, hogy a tibeti társadalmakban a hentes a társadalom perifériáján áll. Az orvos alakja mellett ő jelent meg leggyakrabban a roma résztvevők elbeszéléseiben olyan személyként, aki értékelésük szerint nyelvi elvárásokat támaszt velük szemben. A két alak abban különbözik, hogy a hentes elvárásai nyílt élcélődések során explicitté válnak, míg az orvos esetében inkább a vélt elvárásoknak való megfelelés vágyát fogalmazták meg a résztvevők. Ez a metapragmatikai tudás és az ennek megfelelő beszédmód-produkciójára való képesség az a terület, ahol a sibboleth jelensége és a nyelvi érdekérvényesítés fogalma a legnyilvánvalóbban kapcsolódik össze.

Míg a nem roma résztvevők a saját beszédmódjaiknak inkább a fiatalabbak általi megkülönböztetését hozták példának, addig a roma asszonyok szinte kizárólag olyan példákat említettek, amelyekben a sibbolethek a magyaroktól való különbözőséget (és egyúttal az ő negatív értelmű megkülönböztetésüket) jelzik. Ez igazolja azt, hogy egy-egy nyelvi jelenség sibbolethként való kiválasztása helyzetéhez kötött, szituatív és szubjektív: a helyi résztvevők számára jelöletlen beszédmódokhoz mások (például a fiatalabbak) a vidékiség vagy az elmaradottság értékítéleteit kapcsolják. Ennek feleltethető meg az a helyzet, amikor a roma résztvevők csak a számukra idegenként megjelenő figura esetén érzik úgy, hogy beszédükre oda kell figyelniük, azt magyarosabbá kell tenniük. A beszélők csak azokban a helyzetekben válnak tudatossá a saját nyelvi gyakorlataikat illetően, amelyekben alárendeltként vagy „másként” jelennek meg. Másrészt ezek a példák azt is igazolják, hogy mindig a hatalmi pozícióban lévők döntenek arról, mi jelölődik sibbolethként, azaz olyan, gyakran egészen apró nyelvi jelenségként, eltérésként, amelynek társadalmi jelentősége nagyon nagy.

A sibbolethek szubjektív és helyhez, helyzethez kötött voltát támasztja alá az is, hogy egyes nyelvi jelenségeket a workshop helyi résztvevői és a workshopon megidézett szereplők más-más módon értelmeztek. Például a nem helyiek regionalizmusként, a helyi nem romák ízes beszédként értékelik az *i*-zést (*vörös hurka*) vagy a diftongizációt (*kilou*). Egyes helyzetekben egyes szereplők (például a helyi nem roma hentes és roma vásárlói) számára azonban ugyanezek a sibbolethek a cigányos beszéd koncepcióját teremtik meg. Nem önmagukban viszont, hanem együtt olyan jelenségekkel, amelyek a helyiek egyöntetű véleménye szerint csak a romákra jellemzők, és amelyek közül a nem helyiek kategóriái szerint több a romani–magyar kontaktushatás eredménye (vö. a palatalizáció/depalatalizáció fent említett esetei). Hasonlóan a korábban tárgyalt gyerekmegnevezésekhez, itt sem feltétlenül ugyanahhoz a néven nevezett nyelvhez kapcsolódnak tehát a sibboleth-féle jelenségek, hanem a csoportalkotás más ideológiai és diskurzív tényezőihez. A beszélők csak a hangsorra, az ejtésre figyelnek, nem pedig arra, hogy vajon egy-egy nyelvi erőforrás vagy nyelvi jelenség melyik nyelvhez rendelendő hozzá.

A hentes feltehetőleg szándékosan utánozta a „cigányosnak” vélt beszédet, ami megmutatja a sibboletheken alapuló megkülönböztetés és ki-rekesztés egy explicit formáját. Ezt a helyzetet workshopunk résztvevője és a történet előadója a hentes szövegének kijavításával korrigálta. Ezzel kifejezte egyrészt nemtetszését, másrészt saját ellenpéldája által megcáfolta a hentes sztereotip látásmódját. Ezt úgy érte el, hogy megkérdőjelezte a többségi hang képviselőjének ítéleteit; nem úgy válaszolt, ahogy beszélgetőtársa azt feltételezte volna. A többségi hang képviselőjének várakozásai szerint a roma beszélő ugyanis stigmatizált módon szólal meg. Résztvevőnk e nyelvi cselekvéssel időlegesen megszüntette a köztük fennálló egyenlőtlenséget és az azt tápláló hatalmi dinamikát. Ezt azzal érte el, hogy sztenderdként értékelt erőforrásokat használt, bemutatva ezzel, hogy képes a helyzetnek megfelelően válogatni saját nyelvi erőforrásai között. Ezzel saját pozícióját erősítette, bemutatva azt is, hogy ő egy olyan nyelvi repertoárból válogathat, amelynek része az így vagy úgy való megszólalás képessége – a nyelvi részvétel itt ennek a demonstrálását jelenti.

A beszélgetés további részeiben a résztvevők abban találtak közös pontot, hogy mindannyian szenvedtek már a sibboletheken alapuló megkülönböztetések miatt. Az a közös tudás, amit a helyi és az „akadémiai” tudás találkozásából a workshop résztvevői létrehoztak, azon a felismerésen alapul, hogy a sibbolethek mentén létrejövő egyenlőtlenségek mindannyiunk életét nehezítik. Az egyik nem roma résztvevő ezeket a gondolatokat így foglalta össze: „Sokszor nem is tehetnek emberek arról, hogy

őket ez alapján megkülönböztetik. Tehát én el tudom fogadni, ha nem látom azt, hogy valakinek ebből rossz érzése van, fájdalmat okoznak neki, vagy – egy egyszerű példát mondok. Elmegy ma egy beteg egy orvoshoz. Nem ugyanezt tapasztalja? Valljuk meg őszintén, akár fiatal, akár idős. És engem inkább ilyen esetben ráz fel egy kicsit, hogy jól esne megmondani neki, hogy nem helyes. Tehát sokszor nem mer a beteg őszintén az orvossal kommunikálni, mert lerázzák a beteget. Emberéletem nem követel, mégis meg tudják alázni [az embert]. A napi élethelyzetekbe, hogy mit hoz ez a kifejezés, az nagyon szerteágazó és ha nem hoz nekem lelki fájdalmat, akkor túlteszem magam rajta. Ha okoz, akkor napokig ott van a fejemben.” Ezzel ez a résztvevő mintegy visszautalt arra a különbségre, hogy míg egyes nyelvi különbségeknek nem tulajdonítunk különösebb társas jelentést, mások valóban éles egyenlőtlenségeket teremtenek és sebeket okozhatnak – ez utóbbiak a sibbolethek.

A másnapi írásos összefoglalók megismételték a beszélgetés főt bemutatott főbb elemeit. Az összegzés legfontosabb motívuma az volt, hogy fontos a sibbolethek felismerése és az ezek mentén történő diszkriminatív hatások tompítása. Egy nem roma résztvevőkből álló páros például azt írta, hogy „a sibboleth az egyes embercsoportok közötti különbséget fejezi ki, annak ismertetőjele. Ezt családi szinten is megéljük, de társadalmi és politikai szinten is. Vannak például olyan szavak, hangok, szókások, amit az idegenek nem tudnak helyesen kimondani vagy megtenni. Másrészt viszont gyakori, hogy az egyszerű ember, ha értelmiségivel (itt Tiszavasváriban „elit”-nek mondják) beszélget, például orvosnál, nem azt a reakciót kapja, mint ahogy az illene”. Ez az utóbbi gondolat került kifejtésre egy másik, roma résztvevőkből álló páros írásbeli összefoglalójában is: „Mi cigányok megpróbáljuk magunkat fentebb helyezni a megjelenésünkkel. Például ha elmegyünk egy szállodába, akkor megpróbálunk úgy öltözni, viselkedni, ahogy illik. Ne nézzenek le minket. És amikor hazamegyünk, eldicsekszünk, hogy nem néztek le minket. Sok-sok magyarral találkoztunk, és nem éreztették velünk, hogy lentebb vagyunk, cigányok vagyunk, ugyanúgy néztek minket, mint a magyarokat.”

5. Összegzés

A workshop során világossá vált a résztvevők számára, hogy ugyan a sibbolethek miatt mai magyarországi mindennapjainkban nem ölnék, ámde komoly sérüléseket szenvedhetünk össze miattuk ma is – tehát jelentőségük igen nagy. Minél sérülékenyebb valaki társadalmi értelemben – a workshop résztvevői közül a romák hangsúlyozták inkább kiszolgáltatottságukat –, annál több rossz élménye kapcsolódik a sibbolethekhez. A helyi

résztevők szerint azonban a megfelelő alkalmazkodással, alázattal és tanulással, az Istenbe vetett hittel és „pici álarccal” jó pozíciókat lehet elérni mind a munka világában, mind pedig a társadalomban általában. De az is említésre került az egyik helyi résztvevők által készített írásban, hogy beszédünkkel örömet is okozhatunk, nem csak bánatot. E szerint fontos és jóra vihet az alkalmazkodás az olyan viszonyokban, mint az orvos, a beteg és a hozzátartozó közötti, vagy mint a főnök és beosztott közötti. De alkalmazkodni lehet a másikkal való vásárlás, óvodai, iskolai, utcai találkozás esetén is, ezzel örömet okozva neki.

A részvételi munkaforma hozzájárult ahhoz, hogy a sibbolethról új tudást hozzunk létre, vagy amit tudunk, azt más perspektívából is képesek legyünk értelmezni. A részvételi kutatás során kölcsönösen megosztott tapasztalatok „összeérlelt” tudást hoznak létre. Az összeérlelésben jelentősége van annak, hogy a sibboleth elősegíti a reflexió képességét a helyi és a nem helyi résztvevőkben is. A helyi résztvevők a saját életeseményeiket a nem helyi résztvevők által bevezetett koncepciók mentén értelmezik, utóbbiak pedig a helyiek életeseményein át tudnak meg többet az általuk használt koncepciók értelmezési lehetőségeiről. Nem a „tudós” perspektíva érvényesül, hanem a közös. Ennek fontos példája, hogy a Busch és Spitzmüller-féle, sibboleth-tel kapcsolatos skálán, amely diszkurzív-ideológiai, metapragmatikus-performatív, és szubjektív szintekkel dolgozik, a helyi résztvevők elsősorban a metapragmatikus-performatív és a szubjektív területekre hoztak kifejtett példákat. A skálájuk pontjai pedig elsősorban a fentebb vagy lentebb térmetaforák mentén szerveződtek, illetve az idegen/kívülálló vagy otthoni környezet kategóriái mentén. Az (akár a résztvevő) megfigyelés során létrehozható külső perspektíva helyett a helyi résztvevők személyes tudása és megélése is megfogalmazásra került. A külső megfigyelő perspektívájából elmondott és feldolgozott tudás sosem olyan élesen megélt tudás, mint amibe a helyi résztvevői szempontok is be vannak vonva, hiszen utóbbiak számára a sibbolethekkel kapcsolatos tételek jóval nagyobbak, mint akár a résztvevő megfigyeléssel dolgozó kutató számára.

A tapasztalati alapú tudással és az ezt közvetítő hangokkal a tudományos diskurzus is kiegészül. E beszélgetéseken a nyelvről mint interperszonális projekcióról (Busch 2012: 23) volt szó. A nyelv elemzésének lehetősége a helyi résztvevők számára elérhetővé vált, és a diskurzus lehetőségének e kiterjesztéséből mindenki profitált. Az, hogy ki mit profitál a munkából, dilemmaként már a workshopon is megjelent. Az egyik résztvevő megjegyezte, hogy szerinte összességében egy színfolt ez a közös munka a helyi társadalmi életben és magánemberként is megélve. Süti-

evés közben, a workshop vége felé le is szögezték, hogy „most sokkal okosabbnak” érzik magukat. Egy másik résztvevő viszont – a fentieket elismerve – azt a kérdést fogalmazta meg, hogy mit profitálnak mindebből a nem helyi résztvevők. Meddig tudnak az egyszerű emberek követni elvontabb tudományos témákat? Ezzel kapcsolatban voltak a helyi résztvevőknek félelmei. Ahogy egyikük megfogalmazta, a szociolingvisztika fogalmát még csak ízlelgeti, és – úgymond – örül neki, hogy most csak leírni kell és nem hangosan mások előtt kiejteni, mert az, ahogy fogalmazott, „nagyon égő lenne”. Felmerült, hogy hogyan tudnak a tudományban nem jártas emberek hatékonyan segíteni abban, hogy a csoport céljai is a tervek szerint valósuljanak meg, például elkészüljön ez – és elkészüljenek további – publikációk, illetve egy, az egyetemistáknak forrásként használható munkafüzet, melyet a tanulmányaik során gyakran kézbe vehetnek majd.

Ezek a dilemmák abban oldódtak fel, hogy a következő workshopon, amikor az elemzés első verzióját a résztvevők közösen áttekintették, a tiszavasvári résztvevők is magukra ismertek az elemzésben megfogalmazott gondolatokban, olvasás közben nyugtázással, bólintással tudomásul véve, felismerve, hogy igen, ez így hangzott el, ezt így mondták, vagy ezt ők mondták. Bizonyos gondolatokat tovább is fűztek, illetve korrekciókat is javasoltak, helyreigazításokat is megfogalmaztak. Ilyen tevékenységhez nem szokott emberek nyelvészeti koncepciókkal foglalatostkodtak, ezáltal eltávolodhattak saját tapasztalati tudásuktól, és elemző tudást hoztak létre.

Ez a transzformatív jellegű cselekvés a nyelvi részvétel koncepciójának esszenciális jellemzője. A workshopok – ezúttal a sibboletheken, máskor más megközelítéseken keresztül – arra teremtenek lehetőséget, hogy a résztvevők újraértelmezzék és erőforrásként éljék meg repertoárjuk sokféleségét. A workshopokon megteremtett tudás hozzásegíti a helyi résztvevőket ahhoz, hogy érdekeiket adott beszédhelyzetek széles skáláján juttathassák érvényre (a „pici álarcot” a számukra legmegfelelőbb módon vegyék fel). A nem helyi résztvevők pedig újra és újra szembesülnek azzal, hogy a tudományos megfogalmazások akkor támogatják a nyelvi részvételt, ha mindenki számára érthetők és követhetők, hiszen így járulhatnak csak hozzá ahhoz, hogy tudománnyal hivatásszerűen nem foglalkozó emberek is profitáljanak mindebből. A helyi résztvevők fentebb bemutatott félelmei is mutatják, hogy az érthetőség követelményének korántsem könnyű megfelelni, erre törekedni azonban a részvételi kutatás során elengedhetetlenül fontos. A kölcsönös érthetőség biztosíthatja az egyenértékűséget, azt, hogy a nyelvi részvétel koncepciójában az *újrarendezés*, az új-

raértelmezés, a transzformatív jellegű cselekvés, az önértelmezés, a jövőértelmezés kulcsszavai mentén megfogalmazott célokhoz a résztvevők közelebb kerüljenek.

A workshop résztvevőinek deklarált célja, hogy a tudományos publikációk mellett tevékenységeiket bemutassák a város szélesebb közönségének is. Ennek első lépése volt egy bemutatkozó cikk megjelentetése a *Tiszavasvári Hírmondó* című helyi lap egyik számában (Tiszavasvári Transzlingváló Műhely 2022). A résztvevők keresik a helyi társadalomban a láthatóvá válás más lehetőségeit is, és a helyiek informális csatornákon is beszámolnak más helybélieknek e tevékenységekről. A repertoárok sokféleségének kezelésébe az is beletartozik, hogy a roma résztvevők a romani nyelvet akár demonstratív módon is bevonják a tevékenységekbe: a Hírmondóba készített cikkben az újság történetében talán először jelentek meg romani kifejezések. Az itt elemzett workshop első napjáról szóló összefoglalók egyike romani nyelven született. A romani erőforrások ilyen demonstratív megjelenítése nem a beszélők lehetőségeinek azonnali átértelmezését szolgálja elsősorban, hanem hozzájárul egy mindezt be- és elfogadni képes (helyi) közeg kialakításához is. A nyelvi részvétel lehetőségeinek erősítése így a résztvevők egyéni életének vonatkozásaiban, a tudományos diskurzusok tekintetében, illetve a helyi és a tágabb közélet színterein egyszerre válik lehetővé.

Irodalom

- Agha, Asif (2007), *Language and social relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga (2022), *A siketség társadalmi konstrukciói, jelelői változatosság és oktatás Magyarországon*. Working Paper. Nyelvtudományi Kutatóközpont – Többszínűség és Edukációs Nyelvészeti Kutatócsoport, Budapest.
- Baugh, John (2003), *Linguistic profiling*. In: Makoni, Sinfree – Smitherman, Geneva – Ball, Arnetta F. – Spears, Arthur K. (eds), *Black linguistics*. Routledge, London – New York. 155–168.
- Blackledge, Adrian – Angela Creese (eds) (2014), *Heteroglossia as practice and pedagogy*. Springer, Dordrecht.
- Blackledge, Adrian – Creese, Angela (2018), *Language and superdiversity. An interdisciplinary perspective*. In: Creese, Angela – Blackledge, Adrian (eds), *The Routledge handbook of language and superdiversity*. Routledge, Abingdon.
- Blommaert, Jan – Rampton, Ben (2011), *Language and superdiversity*. In: Blommaert, Jan – Rampton, Ben – Spotti, Massimiliano (eds), *Diversities* 13/2: 1–22.

- Blommaert, Jan (2013), Complexity, accent, and conviviality: Concluding comments. *Applied Linguistics* 34/5: 613–622.
- Bodó Csanád (2017), Mediatisált nyelvjárások. In: Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.), *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia. Válogatás a 19. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 38–50.
- Bodó Csanád (2020), Transzlingválás, heteroglosszia és egyéb állatfajták. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.), *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül. Válogatás a 20. Élőnyelvi Konferencia (Budapest, 2018. augusztus 30. – szeptember 1.) előadásaiból*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Bodó Csanád (2021), Bevezetés: nyelvészeti etnográfia és antropológia. *Replika* 119–120: 133–140.
- Bodó, Csanád – Barabás, Blanka – Fazakas, Noémi – Gáspár, Judit – Jani-Demetriou, Bernadett – Laihonon, Petteri – Lajos, Veronika – Szabó, Gergely (2022), Participation in sociolinguistic research. *Language and Linguistic Compass* 16/4. e12451.
- Bourdieu, Pierre (1989), Social space and symbolic power. *Sociological Theory* 7/1: 14–25.
- Bucholtz, Mary – Hall, Kira (2004), Language and identity. In: Duranti, Alessandro (ed.), *A companion to linguistic anthropology*. Blackwell, Oxford. 369–394.
- Busch, Brigitta – Spitzmüller, Jürgen (2021), Indexical borders: The sociolinguistic scales of the Shibboleth. *International Journal of the Sociology of Language* 272: 127–152.
- Busch, Brigitta (2012), Das sprachliche Repertoire oder Niemand ist einsprachig. Drava, Klagenfurt – Wien – Celovec – Dunaj.
- Chambers, Jack (2003), Studying language variation. In: Chambers, Jack – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds), *The handbook of language variation and change*. Blackwell, Oxford – Cambridge. 3–14.
- Chambers, Jack (2013), Studying language Variation. An informal epistemology. In: Chambers, Jack – Schilling, Natalie (eds), *The handbook of language variation and change*. John Wiley & Sons Incorporated, Chichester. 1–16.
- Cserniczkó István – Kontra Miklós (2022), The linguistic human rights plight of Hungarians in Ukraine. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds), *The handbook of linguistic human rights*. Wiley–Blackwell, Hoboken. 373–382.
- Derrida, Jacques (2005 [1986]), Shibboleth: For Paul Celan. In: Dutoit, Thomas – Pasanen, Outi (eds), *Jacques Derrida: Sovereignties in question*. Fordham University Press, New York. 1–64.
- Deumert, Ana (2010), Imbodela Zamakhumsha – Reflections on standardisation and destandardisation. *Multilingua* 29: 243–264.
- Erb Mária (2020), A nyelvi tájkép új elemei: magyarországi német tanösvények. In: Borbély Anna (szerk.), *Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- Gal, Susan – Irvine, Judith T. (2019), *Signs of difference*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gal, Susan (2016), Sociolinguistic differentiation. In: Coupland, Nikolas (ed.), *Sociolinguistics: Theoretical debates*. Cambridge University Press, Cambridge. 113–135.
- García, Ofelia – Flores, Nelson – Seltzer, Kate – Li Wei – Otheguy, Ricardo – Rosa, Jonathan (2021), Rejecting abyssal thinking in the language and education of racialized bilinguals: A manifesto. *Critical Inquiry in Language Studies* 18/3: 203–228.
- García, Ofelia – Li Wei (2014), *Translanguaging: Language, bilingualism and education*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- García, Ofelia (2009), Education, multilingualism and translanguaging in the 21st century. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipsom, Robert – Mohanty, Ajit K. – Panda, Minati (eds), *Social justice through multilingual education. Multilingual Matters*, Cromwell. 140–158.
- Gilroy, Paul (2004), *After empire: melancholia or convivial culture?* Routledge, London.
- Heltai János Imre (2020a), *Transzlingválás. Elmélet és gyakorlat*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Heltai, János Imre (2020b), Translanguaging instead of standardisation: Writing romani at school. *Applied Linguistic Review* 11/3: 463–484.
- Heltai, János Imre – Tarsoly, Eszter (eds) (2023), *Translanguaging for equal opportunities: Speaking Romani at school*. De Gruyter Mouton, Berlin.
- Heltai János Imre (2021), Szociolingvisztika és részvételiség. *Alkalmazott Nyelvtudomány*. 21/2: 21–34.
- Hill, Jane H. (1993a), *Hasta la Vista, Baby: Anglo Spanish in the American Southwest*. *Critique of Anthropology* 13: 145–176.
- Hill, Jane H. (1993b), Is it really “No problemo”? In: Queen, Robin – Barrett, Rusty (eds), *SALSA I: Proceedings of the First Annual Symposium about Language and Society – Austin*. *Texas Linguistic Forum* 33: 1–12.
- Hymes, Dell (1974), Why linguistics needs the sociologist? In: Hymes, Dell, *Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach*. 69–82.
- Johnstone, Barbara – Andrus, Jennifer – Danielson, Andrew E. (2006), Mobility, indexicality, and the enregisterment of “Pittsburghese”. *Journal of English Linguistics* 34/2: 77–104.
- Kerülő Judit (2018), A tiszavasvári helyzet. In: Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.), *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged. 301–319.
- Kniffka, Hannes (2007), *Working in language and law*. Palgrave Macmillan, London.
- Kontra Miklós (2022), (Nyelvi) emberi jogok és/vagy biztonságpolitika. *Acta Humana* 10/1: 19–28.

- Krämer, Philipp – Mijts, Eric – Bartens, Angela (2022), Language making of creoles in multilingual postcolonial societies. *International Journal of the Sociology of Language* 274: 51–82.
- Krämer, Philipp – Vogl, Ulrike – Kolehmainen, Leena (2022), What is “Language Making”? *International Journal of the Sociology of Language* 274: 1–27.
- KSH (2011) = Központi Statisztikai Hivatal 2011. 2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.16 Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. 4.1.6.1. A népesség nemzetiség szerint, 2011 (folytatás). Központi Statisztikai Hivatal. 190.
- KSH (2022) = Központi Statisztikai Hivatal (2022) Központi Statisztikai Hivatal Helynévtára. Tiszavasvári. Népesség, Lakásállomány, Terület. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. https://www.ksh.hu/apps/hnr.telepules?p_lang=HU&p_id=07597 (2023.02.27.)
- Labov, William (1972), The social settings of a linguistic change. In: Labov, William (ed.), *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 260–326.
- Labov, William (1973), The social setting of linguistic change. In: Hoenigswald, Henry (ed.), *Diachronic, areal, and typological linguistics*. De Gruyter Mouton, Berlin – Boston. 195–251.
- Labov, William (2006 [1964]), *The social stratification of English in New York City*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lengyel Gabriella (2003), Részletek Tiszavasvári cigánységének népességleírásából. *Kisebbségkutatás* 12/2: 316–336.
- Li Wei (2018), Translanguaging as a practical theory of language. *Applied Linguistic* 39/1: 9–30.
- Makalela, Leketi (2016), Ubuntu translanguaging: An alternative framework for complex multilingual encounters. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies* 34/3: 187–196.
- Makoni, Sifre – Pennycook, Alastair (eds) (2007), *Disinventing and reconstituting languages*. Multilingual Matters, Clevedon. 1–41.
- McNamara, Tim (2005), 21st century Shibboleth. *Language Policy* 4/4: 351–370.
- McNamara, Tim (2020), The Anti-shibboleth: the traumatic character of the Shibboleth as silence. *Applied Linguistics* 41/3: 334–351.
- Milani, Tommaso – Bauer, Simon – Carlson, Marie – Spehar, Andrea – von Brömssen, Kerstin (2021), Citizenship as status, habitus and acts: Language requirements and civic orientation in Sweden. *Citizenship Studies* 25/6: 756–772.
- Pennycook, Alastair (2010), *Language as a local practice*. Routledge, Oxford.
- Rampton, Ben (2015), Conviviality and phatic communion? *Multilingual Margins* 2/1: 83–91.
- Rampton, Ben – Cooke, Melanie – Holmes, Sam (2022), Linguistic citizenship and the questions of transformation and marginality. In: Williams, Quentin – Deumert, Ana – Milani, Tommaso M. (eds), *Struggles for multilingualism and linguistic citizenship*. Multilingual Matters.

-
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (in collaboration with: Mart Rannut) (eds) (1994), *Linguistic human rights. Overcoming linguistic discrimination*. De Gruyter Mouton, New York.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds) (2022), *The handbook of linguistic human rights*. Wiley–Blackwell, Hoboken.
- Staphorst, Luan (2019), *Owning the body, embodying the owner: Complexity and discourses of rights, citizenship and heritage of Southern African bushmen*. *Critical Arts* 33/4–5: 104–121.
- Stewart, Michael (2013), *Roma and Gypsy “ethnicity” as a subject of anthropological inquiry*. *Annual Review of Anthropology* 42: 415–432.
- Stroud, Christopher – Guissemo, Manuel (2015), *Linguistic messianism*. *Multilingual Margins* 2/2: 6–19.
- Stroud, Christopher – Heugh, Kathleen (2004), *Linguistic human rights and linguistic citizenship*. In: Patrick, Donna – Freedland, Jane (eds), *Language rights and language survival: A sociolinguistic exploration*. St Jerome, Manchester. 191–218.
- Stroud, Christopher (2001), *African mother-tongue programs and the politics of language: Linguistic citizenship versus linguistic human rights*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 22/4: 339–355.
- Stroud, Christopher (2009), *A postliberal critique of language rights: Toward a politics of language for a linguistics of contact*. In: Petrovic, John E. (ed.), *International perspectives on bilingual education: Policy, practice*. Information Age Publishing, Charlotte. 191–218.
- Stroud, Christopher (2015), *Linguistic citizenship as utopia*. *Multilingual Margins* 2/2: 20–37.
- Tiszavasvári képviselő-testület (2007), *A cigánység helyzete Tiszavasváriban*. <https://www.tiszavasvari.hu/files/old/Koncepciok/5.doc> (2023. 01. 31.)
- Tiszavasvári Transzlingváló Műhely (2022), *Kétháne: cigány–magyar közösség. Kik vagyunk és mit szeretnénk? Ko hámlé ámen táj szo kámász?* *Tiszavasvári Hírmondó* 9: 6.
- Trudgill, Peter (1974), *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Williams, Quentin – Deumert, Ana – Milani, Tommaso M. (eds) (2022), *Struggles for multilingualism and linguistic citizenship*. *Multilingual Matters*.
- Williams, Quentin – Stroud, Christopher (2015), *Linguistic citizenship: Language and politics in postnational modernities*. In: Milani, Tommaso M. (ed.), *Language and citizenship: Broadening the agenda*. Johns Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 89–112.
- Zaicz Gábor (főszerk.) (2006), *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.